

Оксана РЕМЕНЯКА

## ІСТОРІЯ ПОРЯТУНКУ ІКОН БОГОРОДИЦІ ХОЛМСЬКОЇ У ХІХ–ХХ СТОЛІТТЯХ

Доволі хрестоматійна здавалося б, тема збереження і порятунку пам'яток культури в умовах тектонічних культурних зрушень періоду між двох світових воєн ХХ ст., де Україні була відведена роль території, за яку вели суперечку Польща і СРСР, набуває цілком нового звучання в контексті сучасного протистояння практично тих самих політичних гравців. На прикладі порятунку лише одного твору, та пов'язаних з ним культурних та громадських діячів, автор намагається осмислити вагу культурного спадку у процесі національного самоусвідомлення.

Після польського повстання 1863 року царський уряд вирішив ліквідувати рештки автономії Царства Польського, до складу якого входили землі Великого Князівства Варшавського, Холмщини та Підляшшя. Для українців, що проживали на цих землях, події 1863 року мали доволі трагічні наслідки, оскільки значна частина уніатського духовенства не лише активно допомагала повстанцям, але й брала у повстанні безпосередню участь. Долю Уніатської церкви теж вирішили у Петербурзі — за розпорядженням уряду у 1864 році було ліквідовано усі прихильні до повстанців католицькі монастирі, а також ті, що мали менше аніж вісім монахів. Таким чином у Царстві Польському було знищено усі василіанські монастирі [1, с. 67–88].

Саме у цей час представники українців Холмщини звертаються до уряду у Петербурзі з проханням відділити Холмщину і Підляшшя від Царства Польського і прилучити ці землі до України, офіційно — до Київського Генерал-Губернаторства [1, с. 103]. Проте ця акція не мала нічого спільного з поверненням споконвічних українських земель до складу України, то був лише один з епізодів політики обрусіння, яку провадила Російська імперія на своїх окраїнах. Ще одним засобом обрусіння було скасування унії у Холмській єпархії, що спричинило перехід греко-католицького за віросповіданням і українського за мовою та звичаями населення у римо-католицьку віру і від-

повідно його колонізацію [2, с. 6]. У 1875 році у Петербурзі, Холмі і Білій відбулися урочистості з приєднання Уніатської Церкви до Православної. Значна частина вірних Холмщини та Підляшшя не прийняла цього возз'єднання — так виникає категорія «упорствующих», щодо яких царський уряд провадив політику терору. «Упорствующих» арештовували та відправляли у заслання [1, с. 88–89], уніатські церкви закривали, що спричинило низку селянських бунтів, які жорстоко придушувались. Зазвичай конфлікт завершувався тим, що уніатів змушували давати підписки про «добровільне возз'єднання з православною церквою». Усі ці дії викликали у греко-католиків протилежну реакцію: підйомом релігійних почуттів, появу різноманітних чудес, що їх російська влада називала «масовими галюцинаціями» — коли «тисячі людей стікались до якої-небудь річки чи потічка і бачили, дійсно бачили, явлення і Ісуса Христа, і Богородиці...» [3, с. 75–84]. У цей трагічний час українці східно-польських земель звертає погляди до своєї найбільшої святині — Холмської ікони Богородиці.

У подіях 1874–1875 років на Холмщині, Підляшші та Любелщині пов'язаних з ліквідацією уніатських єпархій та переслідуванням «упорствующих» російським урядом, центральне місце посідає образ Богородиці Холмської, до якого звертались за порятунком від переслідувань уніати: «...коли попи-відщепенці мордували русинів, котрі не бажали приєднуватись до «схизми», то були й такі, що воліли добровільно згоріти, аніж перейти у схизму» (з прокламації «Мучеництво русинів» у Дієцезіальному музеї у Седльцах, Польща). За таких обставин Образ Богородиці Холмської сприймався як остання надія для так званих калакутів (образливий термін, який на Підляшші означав «перебіжчик», «перевертень») — саме так на східнопольських землях називали людей, які настирливо лишались вірними Унійній Церкві.

Православні, пройшовши через горнило русифікаторської політики теж сприймали ікону Богородиці Холмської, як беззаперечну компоненту власної традиції. В «Холмско-Варшавском Епархиальном Вестнике» за 1881 рік читаємо про жителів с. Довгобороди, які відзначилися «особенным упорством» під час возз'єднання місцевих уніатів з православною церквою. В знак своєї відданості вони послали у дарунок російському імператорові ікону Христа Спасителя, а той, у відповідь, прислав для Довгобородської церкви хоругву з зображеннями Холмської Божої Матері та Олександра Невського. Хоругва була шита золотом по червоному оксамиту, із золотими тороками, трьома золотими китицями та визолоченим деревком — усі прикмети цього дарунка описані у подробицях, не забуто ні про дарчий напис: «Высочайший дар Его Величества Императора Александра II в Долгобородскую церковь в поощрение любви прихожан к православию и братству во Христе», ні про ціну: «стоит 450 рублей» [4, с. 290]. Маємо яскравий приклад пропаганди, тобто спроби

виробити «цілісне бачення шляхом маніпулювання важливими символами» [5, с. 10] — творення монолітної культурно-історичної гладіні з символу Богородиці Холмської, генеза якого – візантійська традиція та державотворчі проекти Володимира Великого та короля Данила Галицького з виразно російським «провенансом» символіки образу Александра Невского.

Російська імперія усіма способами намагалась ввести культ Богородиці Холмської в контекст синодальної традиції. Так, 2.09.1888 на прощу до Чудотворного образу прибула царська родина у повному складі: Олександр III та імператриця Марія Федорівна зі спадкоємцем престолу, майбутнім царем Миколою II, Великі князі Георгій Олександрович, Володимир Олександрович і Микола Миколайович (молодший). Візит царя був обставлений надзвичайно урочисто: відразу з вокзалу процесія направились до кафедрального собору, де була відслужена урочиста служба, імператор і вся царська родина прихили коліна перед іконою Богородиці Холмської, яка за традицією була спущена перед Царські Врата з третього ряду іконостасу, де вона розміщала над образом Тайної Вечері [6, с. 18]. Повертаючись назад потягом, царська родина потрапила у аварію, проте залишилась неушкодженою, що звісно було трактовано, як ще одне з чудес Богородиці Холмської.

Революцію 1905 року поляки використали для заворушень у Царстві Польському, в тому числі й на Холмщині та Підляшші. Агітація за прийняття католицької віри стала більш агресивною. За таких обставин українці Холмщини та Підляшшя вирішили скликати єпархіальний церковний собор за участю світських представників і вислати делегацію до Петербургу. Наслідком цих подій стало рішення синоду утворити на українських етнографічних землях Холмщини і Підляшшя осібну Холмську єпархію. Це був перший крок до виділення цих земель в окрему губернію [1, с. 106–111]. Проект відокремлення Холмщини був написаний членами Холмського св. Богородицького Братства (1885–1917). 23.06.1912 Холмський Законопроект був підписаний царем. Новостворену Холмську губернію після повного усунення польського законодавства мали прилучити до Київського генерал-губернаторства, проте здійсненню цих планів перешкодила війна.

Перша світова змусила Російську імперію вирішувати «польське питання», оскільки стало зрозумілим, що перемога не можлива без розв'язання національних проблем, яких в імперії було чимало. Проте українську проблему Холмщини і Підляшшя було повністю проігноровано — царський уряд вважав українців польсько-українського пограниччя «русскими» [1, с. 133], що неминуче мало призвести до страшної трагедії. Після поворотного моменту війни, 2.05.1915 російські війська почали відступати, вони дотримувались звичної для них тактики «випаленої землі» — «на тисячу кілометрів сіучи

навколо себе руїну, якої ці землі не знали від часу татарської навали» [1, с. 138]. За наказом уряду, місцеве населення примусово евакуювали у глиб Росії.

Свідок тих подій, відомий український історик Михайло Корнилович описав виселення українців з Холмщини<sup>1</sup> у своїй доповіді, прочитаній на Всенародному з'їзді холмщан, скликаному у Києві 7–12.09.1917 в будинку Педагогічного музею, де засідала Центральна Рада. Його виступ слухали при закритих дверях, оскільки у ньому звучала особливо важлива інформація про події, що відбувалися на цих землях після виселення українського населення<sup>2</sup>. Як зазначає сам автор: «Стаття написана на підставі власних записок, споминів, газет і матеріалів з Холмських архівів, що потім загинули і описує події від 1914 року». Ось уривок, у якому йдеться про ікону Богородиці Холмської: «З кожним днем околиці Холма уявляли з себе все густіший табор вигнанців, що все побільшувався вздовж і в широкість на десятки верств. У ці тяжкі хвилі загальної збентеженості Холмське братство організувало допомогу біженцям. В Холмі, в будинку духовної семінарії біженки-чорниці Родочинського монастиря пекли для біженців хліб і варили гарячу страву. На шляхи, по яких сунули вони, висилалися транспорти з їжею і зі всякою іншою допомогою (Отчёт о деятельности Холмского Свято-Богород. Братства за 1914–1915 братский год). Але небезпека вже загрожувала самому Холму. Вранці 17 липня (1915 року) [7] обрій над ним заволокло димом від пожеж, що палали навколо. В повітрі носилися клаптики згорілої соломи, в городі була ніби півтьма. Значіння того, що настало, було для всіх зрозумілим... О 7 годині ранку військова влада прислала на Соборну гору офіцера з наказом вивезти з города найбільшу Святиню Західної Руси, кількасотвіковий образ Пречистої. О 8 годині відправлено перед ним молебень і обнесено навколо Собору. Усі присутні прощалися і плакали...» [8]. Це одне з небагатьох свідчень очевидця — фахового історика, єдиного у ВУАН спеціаліста з історії Холмщини і Підляшшя. Порятували ікону подальший революційний хаос та мужність людей, які нею опікувалися.

Виселення тривало два місяці — з червня по липень — за цей час з Холмщини і Підляшшя виїхало понад триста тисяч українців [7, с. 4]. За тих

---

<sup>1</sup> Михайло Корнилович одержав мандат на представництво до Ліквідаційної комісії від Всенародного з'їзду Холмщини у Києві, а 30.09.1917 від Товариства Холмян-Українців, що утворилося на початку революції в Москві. 12.10.1917 Корнилович отримав декрет Тимчасового Уряду про своє затвердження до складу ліквідаційної комісії (Уведомление Канцелярии Временного Правительства от 11 октября 1917 г., ч. 10606).

<sup>2</sup> Чернетка статті «Біженська трагедія Холмщини й Підляшшя» зберігається у ІР НБУВ, ф. Х, спр. 17545; стаття була опублікована у часописі «Україна» (1927, кн. 3, с. 121), там же можна знайти інші матеріали про справи біженців; Всехолмський з'їзд // Краківські вісті. — 1940. — Ч. 89. — С. 3–4.

трагічних обставин ікона, разом з «холмським народом», як називали себе вихідці з Холмщини, опинилася у вигнанні. Серед біженців був і майбутній ректор Української академії мистецтв Іван Іванович Врона, який на певний час осів у Москві [9].

Найголовніші урядові й громадські установи Холмщини теж знайшли приюток у Москві: Холмське св. Богородичне Братство, друкарня і видавництво, редакція газети «Холмская Русь», Єпископ Холмський і Люблінський Анастасій — за деякими свідченнями, саме він вивіз з Холма ікону Богородиці [10, с. 6], — духовна семінарія, духовне училище, Турковицький жіночий монастир. Там же, в приміщені Холмського Братства на Тверській, 21, біженці заснували «Холмське Культурно-Освітнє Товариство “Просвіта”», головою якого обрали Антона Павлюка, його заступником став Карло Дмитріюк, секретарем — Кость Сошинський, а членами управи Омелян Вітошинський<sup>1</sup> та Сава Потапчук. Холмська «Просвіта» у Москві поставила перед собою завдання «нести освіту холмщанам-біженцям, розкиданим на безмежних обшарах російської імперії, організовуючи і національно усвідомлюючи їх» [7, с. 5]. У Москві члени «Просвіти» розгорнули активну діяльність: українізували часопис «Холмская Русь»<sup>2</sup>, заснували видавництво, щоб постачати в колонії холмських біженців українську літературу. За допомогою протоієрея Ореста Мількова<sup>3</sup>, який дав дозвіл на друк у братській друкарні, було видано: пропам'ятну поштівку з віршем Дмитра Павелка з нагоди Першого Всехолмського з'їзду 25–26.08.1917 у Києві (700 примірників); Холмський народний календар на 1918 рік (2000 прим.); «Холмщина в 1915 році» — поема Д. Павелка (2000 прим.); стенографічний звіт Першого Всехолмського з'їзду в Києві, наклад якого був реквізований більшовиками разом із друкарнею [11, с. 5].

Усі ці люди тією чи іншою мірою могли бути причетними до збереження

---

<sup>1</sup> Антон Павлюк — суддя, член Холмського Губернського Виконавчого Комітету, голова Українського Допомогового комітету в Холмі, член Тимчасової Церковної Ради в Холмі, один з авторів проекту меморандуму для української делегації на переговорах 1918 р. у Бресті. Карло Дмитріюк — учитель гімназії, комісар народної освіти на Холмщині, Підляшші і Поліссі. Кость Сошинський (1889–1970) — громадський діяч Холмщини і Підляшшя, у 1917 — засновник Товариства українців-холмщаків у Москві, 1922 — один із засновників т-ва «Рідна хата» (її секретар 1922–1929 рр.) і Українського народного банку у Холмі. Помер у Луцькому. Омелян Михайлович Вітошинський — громадський діяч, диригент, композитор, збирач народних пісень та переказів Холмщини і Підляшшя, голова Товариства Холмян-Українців, утвореного 1917 р. в Москві, похований на кладовищі Александрo-Невської лаври в Петербурзі.

<sup>2</sup> Орган «Холмського св. Богородицького Братства», виходила до 1917 року.

<sup>3</sup> Прот. Орест Мільков — голова Холмського Св. Богородичного Братства.

ікони, оскільки вели активну громадську діяльність, контролювали та фіксували вивезення культурних цінностей з Холмщини на територію Росії, очевидно маючи в подальшому надію повернути усі ті речі на рідну землю. Проте, на жаль, переважна кількість речей так і залишилась на території Росії. Були вивезені усі експонати церковно-археологічного музею, в тому числі й документи, які стосувалися історії унії та історії релігійної боротьби на цих землях, близько 407 стародруків, бібліотеки, архіви, церковні речі, дзвони. Унаслідок цих подій Холмщина та Підляшшя майже цілковито були позбавлені цінних документів і матеріалів з розвитку культури та історії. Невеличка частина вивезених артефактів осіла у Варшаві, решту розпорошено по музеях та архівах Петербургу, Москви, Києва, проте більша частка на жаль, загинула [11, с. 4].

Побіжний список вивезених культурних цінностей з фіксацією їхньої локації був надрукований у часопису «Холмская Русь» за 1917 рік під заголовком «Де знаходяться церковні річи церковних парафій Холмської єпархії» (збережено оригінальний правопис):

I. Більський повіт. 1) Ківецькая парафія. Св. Дмитрієвська церква. 8 місць, вага 30 пуд. 23 фун., напис «2809». Вигружен на станції Усть — Лабинская, Владикавказ. ж. д. 16 червня 1916 року з вагона № 241973. 2) Коденська Св. Троїцькая церква, 1 бочка, вага 1 п. 38 ф. і 3 паки (ящика) 20 пуд. 20 ф. Всі 4 м. Вигружені на ст. Льгов (Сев. Донецкой ж.д.) 9 вересня 16 р. з ваг. № 47378. 3) Ломазьская і Скворська церкви. 1 пака — 6 п. 28 ф. и 3 паки — 7 п. 35 ф. Напис на всіх «5662». В Жуділовському парку (Полеск. ж.д.) 13 вересня 16 р., з вагона 88250. 4) Луковицькая и Корчевська церкви. 1 пака належить до отправки Бела — Смоленск № 32166.

II. Константиновський повіт. 1) Константиновська церква. 5 пак з написом «5643», вага 12 п. 18 ф., на ст. Конец (Ряз.-Урал. ж. д.), 16/8 — 16 року. 2) Село Гнойно. 1 пакунок (сверток) з написом «5645», вага 5 п. 10 ф., на ст. Конец (Ряз.-Ур.) з ваг. 500 по описі 16/8 — 16 р., 1 куфер з написом «5847» вага 2 п. 18 ф., в Жуділовському парку по описі од 13/9 — 16 р., з ваг. 88250. 3) Янов. 1 кош з написомь «свящ. Михаил Ганкевич» важить 1 п. 35 ф. На ст. Москва (Алекс. ж. д.) з ваг. 22921. По описі од 15/8 — 16 року — 2 паки і одна скринька з написом «5641», вага 35 п. 25 ф.; 1 куфер з написом «5802», вага 7 п. 27 ф. В Жидилівському парку (Полеск. ж. д.) з ваг. 88250, по описі од 13/9 — 16 р.

III. Володавський повіт. 1) 4 місця, вага 4 п. 20 ф., з написом «Благочин. з Володав. окр. свящ. Аф. Сальвицькій для Кузьминського»; на ст. Москва Алекс. з ваг. 2294, по описі од 15/8 — 16 р., належать до одправки Ляховичи — Москва 39189. 2) С. Яблонь. 13 місць на ст. Избердей (Юго-Вост.) по описі 20/8 — 16 р. 3) Угнин. 5 місць, вага 11 п. 15 ф., на ст. Смленськ Алекс., по описі № 10/49 од 15/8 — 16 р., належать до одправки Парчев — Смоленськ 4778.

IV. Білгорайській п. Село Люхов. 1 пака з написом «23, 235/81783 в Смоленск с церковныя драгоценности» важить 1 п. 3 ф. На ст. Москва тов. Алекс., з ваг. 22921, по описі од 15/9 — 16 р.

V. 1 пака і 3 дзвона з написом «Холмск. Духовн. Консисторія», вага всіх 4 місць 95 п. 2 ф., на ст. Смоленськ Алекс., по описі № 10/49 од 15/8 — 16 р.

IV. Свящ. Мазанівський. 2 місця, вага 12 п. 28 ф., там же і по тій же описі належить до отправки в Межирічье — Смоленск, № 25635 [12].

У Москві, найбільш активно опікувалися долею ікони ключар Холмського Кафедрального Собору, протоіерей Микола Ганкевич<sup>1</sup> [15] та Михайло Корнилович, який очолював Петроградський відділ холмян-українців, був представником від Холмщини у Ліквідаційній Комісії Польського Царства<sup>2</sup>, займався перевезенням коштів для переселенців з Холмщини, що у ті неспокійні часи було надзвичайно складною і небезпечною справою. Як згадує сам Корнилович, «з великими труднощами отримані у банку гроші, доводилось зашивати у вбрання і перевозити з Петербурга до Москви, щоб передати Холмському Братству, яке розподіляло їх за потребами для евакуації біженців» [13]. Завдяки йому ікона Богородиці Холмської була перевезена з Москви до Києва. Відбулось це у 1918 році, коли більшовики почали реквізувати церковні цінності, тоді ж до Києва переїхав і Михайло Іванович. Поза сумнівом, саме він, маючи широкі зв'язки серед київського духовенства, зумів передати ікону на збереження до Фролівського жіночого монастиря.

«Появи» і «зникнення» Холмського Чудотворного образу Богородиці в період 1915–1945 рр. — часу найбільш фатального для українського населення Холмщини та Підляшшя, тісно пов'язані з примусовими «переміщеннями» самих холмщан. Впродовж зазначених років Чудотворний образ мандрував землями, які опинились під владою більшовиків і лише завдяки відважності кількох людей — вчених, священників, громадських діячів, які ризикували власним життям, вдалось зберегти святиню від знищення.

Доказом такої самовідданої поведінки слугує лист видатного українсько-го історика Наталі Полонської-Василенко до митрополита Іларіона (Огієнка): «...я згадала, що ніколи не писала Вам, що 1923–24 рр. в моїй квартирі переходувалася чудотворна ікона Божієї Матері з Холма. Раніш вона була у мого при-

---

<sup>1</sup> Саме його ім'я згадує у своїй промові Архієпископ Холмський і Підляський Іларіон (Іван Огієнко), стверджуючи, що саме «о. Протоіерей М. Ганкевич відвіз чудотворну Холмську Ікону до Москви, де вона і перебувала три роки». Див.: Пречиста вернулася знов до Холма. — Холм: Свята Данилова Гора, 1943. — С. 12.

<sup>2</sup> Ліквідаційна Комісія Царства Польського проголошена актом Тимчасового Уряду 30 березня 1917 року.

ятеля К., холмського патріота; коли у нього був трус, він побоювся тримати її у себе і переніс до нас. Простояла вона у нас кілька місяців, але коли після процесу „Центра дійствий“ в квітні 1924 року мого чоловіка було засуджено на 10 р. ув'язнення і у мене реквізували кімнату, де стояла ікона і взагалі стали щодня приходити до мене то ГПУ, то різні комсомольці, я теж побоюлася залишати ікону. К. забрав її знов до себе, але боявсь, що її знов конфіскують і розібрав на дошки і всі їх роздав у різні руки. Коли прислали арештовувати його, реквізували ті прикраси, які були на іконі. За німців сестра К. (він був на засланні в Туркестані), виконуючи його доручення, прийшла до мене і сказала, що хоче забрати ці дошки з різних рук, і питала моєї поради, чи настав час для цього? Пізніше я (взна)ла, що ікону щасливо вивезено, де вона зараз, я не знаю. Пишу Вам так докладно, бо гадаю, що це може бути цікаво для Вас.

Ми дома вважали, що з нами сталося чудо Божієї Матері: Миколу Прокоповича, засудженого на 10 років, звільнили через 8 місяців...

Я ніколи не публікувала про ці події, тому що намагаюся не друкувати таких речей» [14].

Поза сумнівом, під «приятелем К.», який розібрав ікону на три дошки, Наталя Дмитрівна приховала ім'я історика Михайла Корниловича, про якого також згадував у своїй історичній розвідці «Холмська Божа Мати» митрополит Іларіон [15, с. 12]. Лист датовано 1950 роком — в цей час Михайло Іванович ще мешкав на висілці у Ставропольському краї [16], й звичайно така інформація могла йому зашкодити.

Михайло Іванович Корнилович був одним тих, хто ризикував власним життям задля порятунку ікони і на нашу думку, заслуговує на добру пам'ять. Він народився 1870 р. у с. Квасів Горохівського р-ну Волинської області, в родині настоятеля Холмського собору. Здобув освіту на юридичному факультеті Московського університету. Від 1912 р. жив у Санкт-Петербурзі, де і застала його революція. Займався опрацюванням документів Державної канцелярії по кодифікації законоположень щодо селян та матеріалів Державного архіву з історії селянської реформи у Царстві Польському. У 1918-му переїхав до Києва, активно включився у допомогу переїзду холмщаків назад в Україну.

У Києві Михайло Іванович зосередився на науковій роботі в Історичному архіві та ВУАН. У 1920-х, як член ВУАН, працював у Етнографічній та Археологічній комісіях та активно співпрацював з Комісією по дослідженню Західної України. У своїй науковій праці був тісно пов'язаний з академіком М. Грушевським. Був дуже побожною людиною і великим прихильником митрополита Василя Липківського та УАПЦ [17, с. 27, 46, 66]. 3 серпня 1938 р. заарештований органами НКВС УРСР як «один з керівників існуючої у ряді міст Радянського Союзу націоналістичної шпигунської організації, що виникла



на основі земляцьких груп, колишніх холмичів» [16]. Під час арешту в його помешканні було проведено обшук, і оскільки ми маємо свідчення Н. Полонської-Василенко з вищезгаданого листа: «Коли прислали арештовувати його, реквізували ті прикраси, які були на іконі», для нас цікавим є перелік конфіскованих під час обшуку речей. Відповідно до протоколу було вилучено:

1. Паспорт. 2. Страховий квиток. 3. Посвідчення каси взаємодопомоги. 4. Трудовий список на ім'я Корнилович. 5. Особиста переписка (пачка — яку було спалено, про що є акт від 7 липня 1939 р.)<sup>1</sup>. 6. Два жетони [16].

У окремій постанові щодо вилучених під час трусу речей, зазначено серед «взятих при обшуку речдоказів» ще й «старі документи про Холмщину», які разом з «двома старими жетонами, як такі що не мають жодного стосунку до справи Корниловича здано на збереження до 1-го спецвідділу НКВС УРСР»<sup>2</sup> [18]. Оскільки описів цих двох жетонів не збереглося, можемо основні листа Наталі Полонської-Василенко, лише зробити припущення, що вони мали відношення до реквізованих прикрас.

Слідча справа № 146587 по звинуваченню М. Корниловича у антирадянській діяльності, за резолюцією слідчого «у суд направлена бути не може з оперативних міркувань» [19]. 23.09.1939 Особливою нарадою при НКВС СРСР Михайло Корнилович був засуджений до трьох років заслання. Відбував покарання у Кустанайській обл. Казахської РСР (мешкав у Ставропольському краї, м. Георгієвськ, вул. Госпітальна, 17). Реабілітований 13.09.1957.

У архівних матеріалах збереглась скарга від 19.01.1957 Михайла Івановича обласному прокурору, в якій згадується і про ікону Богородиці Холмської:

«Багато складнощів мені принесли турботи про збереження релігійно-історичної реліквії, що мала велике суспільне значення, яким був Холмський образ Богородиці. Про нього згадується 28 червня 1651 р. у історичних матеріалах визвольної війни Б. Хмельницького в час битви з польськими військами біля річки Стир під Берестечком на Волині. На поклоніння образу до Холма стікалась в день її свята 8 вересня на „Пречисту“ вся Західна Русь і навіть Австрійська Галіція. На це дивилась скося польська влада в Галіції, вбачаючи у цьому русофільські тенденції. В мої гімназійні роки я був свідком приїзду

<sup>1</sup> Ймовірно, це були листи академіка О. І. Соболевського до Корниловича щодо географічних назв і з приводу політичної долі Холмщини. Див.: ЦДАГО України. ф. 52955-фп, спр. 146587 «По обвиненню Корниловича Михаила Ивановича по ст. 54–10 ч. 2 УК УССР». Додаток 1 (до скарги Корниловича Київському обласному прокурору), арк. 76–79.

<sup>2</sup> На мій запит щодо конфіскованих речей і документів до Галузево-державного архіву СБУ отримала відповідь, що такі документи відсутні, оскільки більша частина архіву була знищена в часі Другої світової перед відступом радянських військ з Києва.

до Холма на поклоніння образу царя Олександра III з родиною. За зібраними мною відомостями, ця історична пам'ятка, евакуйована на початку першої світової війни з Холма російським військовим командуванням до Києва, була потім після відторгнення Холмщини від Росії–України, вивезена з Холма „своїми“ в околиці Почаєва на Волині. Про розшук цих трьох кипарисових дощок, цього уривка з історії Західної Русі, що ледь не загинув у часи церковної руїни в Києві, я 14.11.1949 просив Московського Патріарха і 25.2.1953 Київського Митрополита» [20]. Копію цієї записки 23.08.1956 було відіслано голові Ради Міністрів СРСР М. О. Булганіну та у Раду Міністрів УРСР [20].

Як ми знаємо тепер з листа Полонської-Василенко, Михайло Іванович дещо лукавив у листі до прокурора, оскільки три кипарисові дошки, «цей уривок з історії Західної Русі», були роздані у різні руки самим Корниловичем, а в часі окупації Києва, за його ж дорученням, одна з сестер<sup>1</sup> забирає «ці дошки з різних рук», щоб відновити ікону і вивезти до Холма, до рідного собору. Відомо, що впродовж багатьох років ікона зберігалась в родині вихідця з Холмщини, священника Антонія Юнака, проте ми не знаємо, чи сестри Корниловича (Олександра Іванівна Корнилович і Марія Іванівна Сливко) передали три дошки на збереження Юнакам чи, можливо, в родині зберігалась одна з дощок і саме тут був доконечний «пункт збору». За логікою, коло втаємничених мало бути максимально стислим, а родина Юнаків була однією з небагатьох посвячених у таємницю.

Як зазначено у звинувачувальному висновку від 20.10.1930, Антоній Юнак — «тихонівський піп» (тобто приналежний до Катакомбної Церкви патріарха Тихона), який систематично проводив антиреволюційну агітацію, а 1922 р., під час вилучення церковних цінностей на користь голодуючих районів, активно протистояв конфіскації церковного майна, зокрема знищив опис на конфіскацію церковних цінностей, за що був засуджений Губертрибуналом [21]. 20.10.1930 була відкрита нова справа за звинуваченням архімандрита і намісника Києво-Печерської лаври Єрмогена (Голубєва) [22]. Священника Юнака за «участь у контрреволюційній церковній організації, що ставила собі за мету повалення радянської влади шляхом підготування кадрів і зриву різноманітних радянських заходів» 17.10.1930 було засуджено до трьох років концтаборів [23]. Саме родина Антонія Юнака, (дружина Антоніна Петрівна та дочка Наталія) зберігала в своєму помешканні Чудотворну ікону Богородиці Холмської до початку Другої світової війни.

---

<sup>1</sup> З «Анкети арештованого» відомо, що М. І. Корниловича було дві сестри: Олександра Іванівна Корнилович (67 років) та Марія Іванівна Сливко (59 років), дані від 28.12.1938 (ЦДАГО України, ф. 272 (1–3416), спр. 146587. Анкета заарештованого.

У цей же період на Холмщині відбуваються події опосередковано пов'язані з іконою Богородиці Холмської. 19.04.1940 генерал-губернатор окупованої німцями частини Польщі Йоган Франк, послідовно реалізуючи політику протистояння між поляками та українцями, оголосив про передачу Собору на Данилової Горі українцям, підкресливши у своїй промові, що «цим актом знову буде направлена одна з найбрутальніших кривд, яку заподіяла польська держава українському населенню» [24]. Як зазначалося у тогочасній пресі: «Православне громадянство на Холмщині й Підляшші вважає передачу старого холмського катедрального собору її легальному власникові — Православній Церкві — за закріплення перемоги над Польщею та за символ свого остаточного визволення з під її панування» [24].

Урочистості з приводу передачі собору розпочались через місяць. У соборі відслужили всеношну, після ранішньої проповіді були прочитані сконфісковані поляками послання митрополита та єпископів, а також пастирський лист митрополита Андрея Шептицького від серпня 1938 р., з протестами проти нищення українських церков на Холмщині та Підляшші, що справило велике враження на слухачів.

Святкування проходило надзвичайно урочисто, ключі від Собору, перев'язані жовто-блакитною стрічкою губернатор Цернер урочисто передав у руки Церковного Адміністратора Холмщини і Підляшшя протопресвітера о. Івана Левчука. Гості, що прибули з різних міст та сіл Польщі, проходили під тріумфальною брамою, яку прикрашала ікона Богородиці Холмської, майорили синьо-жовті прапори, звучав гімн України, був відслужений благодатний молебень та друга Служба Божа, офіційна частина закінчилась хресним ходом з іконою Богородиці Холмської (очевидно, відомим її списком, який сьогодні знаходиться у Дієцезіальному музеї Холма) навколо Собору [25].

Організацією свята займався «Громадянський Комітет Свята Холмщини та Підляшшя», яким керував Антін Павлюк<sup>1</sup>. Зокрема секцією пропаганди було видано програми свята німецькою та українською мовами, одноднівку «Наша сила», листівки та світлини собору, плакат, де собор зображено на тлі тризуба, три транспаранти [26].

Поляки, які володіли Собором впродовж 22 років, провели там ґрунтовні перебудови: переробили бані собору і дзвіниці, знищили поліхромії, зруйнували іконостас зі старовинними іконами, панікадило та інше дороге цінне начин-

---

<sup>1</sup> *Антін Павлюк* (1875–1945) — правник, у 1917–1918 рр. член Центральної Ради та Холмського Губернського Виконавчого Комітету, член уряду Української Держави та УНР на Холмщині та Підляшші. У часі Другої світової — перший голова Холмського Допомогового Комітету. Помер на еміграції в Німеччині.

ня зникло, спрофанували усипальницю князів Галицьких та зруйнували цвинтар, вивезли з єпископського дому меблі та знищили «домову церкву», каплицю св. Кирила та Мефодія на верхній горі висадили у повітря.

6 червня 1940 р. відбулися збори Церковної Ради, на яких було вирішено створити «Комітет віднови собору» у складі 28 осіб. Його очолив протопресвітер Іван Левчук, з членів комітету утворили «Діловий Комітет» з восьми осіб — їхнім основним завданням був збір коштів для відновлення Собору<sup>1</sup> [27]. Було вирішено звернутися до архітекторів і художників з проханням взяти участь у конкурсі на найкращий проект.

Прикметно, що одними з перших надати допомогу у відбудові Собору зголосилися члени українського мистецького гуртка «Спокій»<sup>2</sup>, переважно абсолюенти Краківської академії мистецтв. Ці молоді миці бачили у відродженні Собору подію загальнонаціонального значення, «справу чести нашої мистецької культури» [28], вони виробили власну концепцію відновлення собору і опублікували її у пресі. За їхнім задумом, впорядкування Собору повинне мати певну логіку і брати до уваги: «1) практичні конечности літургічного характеру; 2) технічні можливости; 3) журбу за найвищий мистецький рівень реалізованих завдань, згідних з ціллю архітектури Собору, а також із традиціями великого минулого Українського Мистецтва» [29]. На думку художників, у першу чергу слід вирішити проблему іконостасу, після завершення якого слід було б починати роботи над поліхроміями, після чого можна було б перейти до виконання панікадила, лав, семираменного запрестольного свічника, хоругв та іншого церковного начиння. Члени групи наполягали також, що «Все це повинно бути виконане після проектів, здобутих дорогою прилюдних конкурсів. <...> Релігійно-мистецький характер Холмського Собору повинен

---

<sup>1</sup> До «Ділового Комітету» входили: голова — редактор «Краківських вістей» Володимир Островський, заступник голови — сенсор українського руху на Холмщині Семен Любарський, секретар інженер Антін Романенко, скарбник — директор Ілля Лішкевич, члени — інженер Надія Квітка, професор Петро Козлюк, соборний староста Левко Рябчук і священник о. Євген Барцевський. Див.: Діловий комітет відновлення Холмського православного Св.-Богородичного собору // Краківські вісті. — 1940. — Ч. 59. — С. 6.

<sup>2</sup> До гуртка «Спокій» входили: Петро Андрусів, В'ячеслав Васківський, Володимир Гаврилюк, Степан Дричик, Дмитро Дунаєвський, Василь Зварич, Галина Кабайда, Артемії Кирилюк, Леся Ковалевська, Теофіл Кузьмович, Іван Курах, Ольга Мартиняк, Леонід Маслов, Юрій Миць, Петро Омельченко, Юрій Пазюк, Володимир Побулавець, Сергій і Олександр Тимошенко, Наталія Тищенко, Юрій Трохимчук, Ніл Хасевич, Петро Холодний (син), Олекса Шатківський, Микола Щербак, головою гуртка був талановитий художник і мистецтвознавець Петро Мегик. Більшість членів гуртка походила з Волині.

стати зразком для всіх церков на Холмщині». Свої підписи під зверненням від імені гуртка «Спокій» поставили: Наталія Тищенко, В'ячеслав Васківський, Петро Холодний (син), Петро Андрусів, Микола Щербак, Петро Мегик. Голова гуртка, талановитий художник і мистецтвознавець Петро Мегик, разом з Петром Андрусівим відвідав Холм, щоб ближче ознайомитись з об'ємом художніх робіт в Соборі [29, с. 3–4].

Перший етап робіт тривав майже пів року – було привезено великий і малий іконостаси, подаровані митрополитом Діонізієм, забетоновано вівтарну частину, збудовано солею, покладено дубову підлогу, театр у єпископському будиночку перетворили назад на домову церкву — уже 21.12.1940 тут відбулась перша архієрейська всеношна.

20 жовтня 1940 р. у Холмі відбулася урочиста хіротонія Івана Огієнка, який взяв ім'я Іларіон, на честь першого Київського митрополита. Іларіон відразу ж включився у розбудову знищеної і поруйнованої Холмсько-Підляської єпархії, яку треба було піднімати практично з попелища. Якою саме він бачив українську церкву, можна зрозуміти з його листа до митрополита Андрея Шептицького, датованого 14.11.1941: «На жаль, тільки маю одну поважну перешкоду при відновленні стародавньої Української церкви <...> наша вирішальна українська інтелігенція, <...> часом не розуміється на тому, в чому найперше мусить полягати відновлення старої Української церкви, чи правильніше — дерусифікація її <...> Вона не розуміє, що можна правити служби Божі по-українському, а церква позостанеться все-таки московською по духові, традиції, ідеології і т. д. Цебто підмінюється внутрішній животворящий дух зовнішньою мертвою формою» [30]. Чітке розуміння суті проблеми, вміння бачити цілісний причинно-наслідковий зв'язок явища спонукає Огієнка розпочати пошуки найбільшої святині українського народу — Холмського Чудотворного Образу Пресвятої Богородиці – святині, яка власне і була одвічним символом того животворящего духу.

Архієпископ Іларіон взяв на себе також опіку «Комітетом віднови собору» і робота набула швидшого темпу: він запросив до Холма відомих архітекторів і художників для підготовки другого етапу відбудови та організації конкурсу на кращий проект [31]. Окрім того Іларіон ініціював заснування духовної семінарії у Холмі, розпочав процес повернення бібліотеки та музею Холмської православної семінарії в розпорядження Холмсько-Підляської єпископії [32]. 9 березня відбулася нарада у якій взяли участь: інж. Сергій Тимошенко, інж.-архітект Леонід Маслов, проф. Петро Мегик<sup>1</sup>, інж.-арх. Н. Квітко й члени комітету.

---

<sup>1</sup> *Сергій Тимошенко* (1881–1950) — архітектор і суспільно-політичний діяч, член Української Студентської Громади у Петербурзі. По закінченні Інституту цивільних інженерів працював у Ковелі,

Після огляду собору та усипальниці під ним, а також по ознайомленні з думкою членів гуртка «Спокій», Святослава Гординського та інших осіб, нарада намітила план відновлення собору.

\* \* \*

Саме в цей час розпочинаються клопотання про повернення чудотворного образу з Києва до Холмського Собору. З німецьких джерел відомо, що в часі перебування на посаді міського голови Києва Володимир Багазій<sup>1</sup> намагається вплинути на розвиток церковно-релігійної ситуації. З цією метою він здійснив «три поїздки автомобілем Червоного Хреста у віддалені райони Генерал-Губернаторства для нарад з митрополитом Діонісієм<sup>2</sup> і архієпископом Іларіоном (Іваном Огієнком) у Холмі про призначення митрополита для створеної у короткому часі автокефальної української національної Церкви» [33]. Відомо також, що 1942 року І. Огієнко відрядив свого урядовця з особливих доручень магістра М. Середюка до Києва, давши йому 1000 крб. на реставрацію та перевезення св. образу. Ці кошти М. Середюк передав протоієрею А. Юнаку, в родині якого зберігалась ікона. За свідченнями самого І. Огієнка: «У 1942 році необхідну малу реставрацію Ікони зробив у Києві професор мистецтва, фахівець реставрації Микола Прахов» [15, с. 12]. Хто саме порекомендував звернутись до Миколи Адріановича, достеменно не відомо,

---

Києві (будинки Юркевича та Лаврентьєва в «українському стилі»). З початком революції 1917 р. член Центральної Ради, у 1922–1923 рр. працює у Львові — будує церкви на передмістях, в 1924–1929 рр. — Українські Студії Пластичного мистецтва в Празі, 1930–1939 рр. — Луцьк, головний архітектор сільськогосподарського будівництва на Волині, з 1935 р. — посол Польського сейму, у 1938–1939 рр. — Сенату, у 1940–1943 рр. працював у Любліні, виїхав до Німеччини, згодом — до США. *Леонід Маслов* — інженер-архітектор, працював на Західній Волині, де досліджував архітектурні пам'ятки, зокрема церковне будівництво; статті «Наша Батьківщина», «Життя і Знання», монографія «Дерев'яні церкви Холмщини та Підляшшя» (1941); розстріляний німцями у Рівному. *Петро Мегик* (1899–?) — голова гуртка, художник і мистецтвознавець. живописець, графік; народився на Буковині, навчався у Варшавській академії мистецтв, у 1928–1944 рр. — викладач школи прикладного мистецтва та інших фахових шкіл Варшави, один із засновників мистецького гуртка «Спокій», з 1944 р. жив у Німеччині, з 1950 — у США. Мав виставки у Варшаві, Львові, Берліні, видав альбом «Рисунки» (1963), статті з українського мистецтва українською і польською мовами.

<sup>1</sup> Володимир Пантелеймонович Багазій — математик і педагог, аспірант при Київському університеті, з 29.10.1941 по 19.02.1942 — Міський голова Києва, заарештований Гестапо, загинув у Бабиному Яру.

<sup>2</sup> Діонісій (Валединський) — у 1902 ректор Холмської семінарії, після прийняття патріаршого томосу від 13.11.1924 про призначення автокефалії Православної Церкви в Польщі дістав титул архієпископа Варшавського і Холмського, митрополита усієї Польщі.

проте очевидним є те, що таку таємницю холмщаки могли довірити лише надійній людині.

Яку роль у перемовинах Володимира Багазія з Іларіоном та Діонісієм відігравав Всеволод Волканович не відомо, проте ймовірно, будучи холмщачом і сином священика<sup>1</sup>, він міг виконувати певні посередницькі функції.

Усі ці події відбувалися під час окупації німцями Києва і, поза сумнівом, виїхати з міста без відповідних дозвільних документів було неможливо. Отриманням дозволів також опікувався Всеволод Волканович<sup>2</sup>. У часі німецької окупації він працював у Міській управі Києва — спочатку на посаді начальника житлового відділу (при О. Оглобліні), а коли Міську управу очолив Володимир Багазія<sup>3</sup> (з 29.10.1941 по лютий 1942 р.), став його заступником. Після загибелі Багазія<sup>3</sup> бургомістром Києва стає Леонтій Форостівський (офіційно вступив на посаду 16.02.1942) [34], В. Волканович залишається його заступником. Він займався найрізноманітнішими справами: розв'язував квартирні конфлікти, видавав майно потерпілим, контролював надання допомоги людям, що мали заслуги перед Україною й їхнім родинам. Опікував науковців, культурних діячів, зокрема Н. Полонську-Василенко, родину Грушевського, вдову Саксаганського, сестер Лесі Українки — Ольгу Косач-Кривинюк та Ізідору Косач-Борисову<sup>4</sup> [35], також в його обов'язки входив контроль за організацією виставок Музею-Архіву переходової доби [36]. Про те, що саме він клопотався про дозволи на виїзд до Холма для отця Антонія Юнака та його родини, маємо беззаперечні свідчення. Автору вдалось віднайти документ, написаний рукою Всеволода Діюмидовича<sup>5</sup> і адресований невідомій особі, швидше за все голові міської управи. Це частина бланка, заповненого німецькою мовою, який використали, як чернетку — зі зворотного боку читаємо уривок тексту:

---

<sup>1</sup> У статті «Біженська трагедія Холмщини і Підляшшя» М. Корнилович згадує батька Всеволода, Діюмида Волкановича, серед тих, хто загинув в часі біженства.

<sup>2</sup> В. Волканович народився 1886 р. у с. Матчі Грубешівського повіту на Холмщині. Закінчив історико-філологічний факультет Імператорського університету св. Володимира. У Державному архіві м. Києва вдалось віднайти його особову справу. Вона містить: студентський квиток зі світлиною, прохання про зарахування до університету, учнівський атестат Білоцерківської чоловічої гімназії, акт про народження та формулярний список настоятеля Рейовецької церкви священика Діюмида Волкановича від 1906 г. (Дело № 8) (ДАМК, ф. 160, спр. 464).

<sup>3</sup> Був заарештований гестапо і після тривалих допитів розстріляний у Бабиному Яру.

<sup>4</sup> Зберігся лист О. Косач-Кривинюк від 5.03.1942 з проханням дати їй змогу зайнятися впорядкуванням архівних матеріалів Лесі Українки з позитивною резолюцією В. Волкановича (арк. 113).

<sup>5</sup> На основі порівняння почерку в різних документах прийшла до висновку, що це почерк Волкановича: характерна «В», «П» — з рисочкою зверху, «Ш» — з рисочкою знизу.

*«...уважаемую икону...  
прятать в Киеве 2(4?)...  
но это можно сделать...  
Киев завтра с икон...  
ми, которые ее скрив...  
(свящ. Юнак, его жена и...  
1) разрешить мне выехать...  
со своей семьей поїздом...  
ответственных работников...  
2) разрешить взять с собой...  
семью, которая ее сохр...  
Ваша помощь в этом...  
решение населением всей Х...  
и Ваше имя войдет в историю...  
всегда будет вспоминать св.» [37].*

23 вересня 1943 р. родини Антонія Юнака (дружина Антонія Петрівна та дочка Наталія) та Всеволода Волкановича (він і його дружина), виїжджають з Києва до Холма, маючи при собі безцінну ношу.

Це була довга і небезпечна подорож, про перипетії якої ми можемо лише здогадуватись — виїхавши з Києва 23 вересня, мандрівники прибули до Холма лише у ранішніх годинах 27 вересня: «Жінки з Образом та речами залишилися на двірці, а о. прот. Юнак і пан Волканович пішли до міста й прийшли до Собору, в якому йшла Богослужба архієрейським чином оскільки було Свято Чесного Хреста».

Важливо наголосити, що незважаючи на те, що Іларіон доклав чимало зусиль, щоб повернути ікону у Собор на Даниловій Горі, відповідно до віднайдених документів, приїзд до Холма родин Волкановичів та Юнаків з Чудотворною іконою на руках виявився великою несподіванкою для священнослужителів Холмського кафедрального Собору та й для самого Архієпископа Іларіона: «Тому що образа привезено несподівано, не могло бути й речі про якесь надзвичайне урядження його зустрічі, а також тому, що в Холмщині й Підляшші, з боку релігійного, стан був дуже грізний і небезпечний з боку поляків-латинників». Образ було відкрито в присутності Владика Іларіона й родин о. прот. Юнака й Волкановичів, а також членів Консistorії.

Коли у вересні 1943 року ікона Холмської Божої Матері повернулася до Холма, радісна звістка блискавкою поширилась містом, люди почали готуватись до урочистого внесення ікони у храм на Святій Даниловій горі. Тимчасово образ розмістили у Архієрейській Церкві Св. Апостола Андрія Первозванного.



Лише 3.10.1943 Чудотворний Образ Холмської Божої Матері був урочисто перенесений зі Свято-Андріївської церкви до Холмського кафедрального собору Владикою, архієпископом Іларіоном в асисті 22-х священників та 5-х дияконів, у приявності численних віруючих як місцевих так і прибулих.

Проте вкотре з'явився у Холмі Чудотворний Образ на короткий час. Незабаром розпочались трагічні для українців Холмщини та Підляшшя події – примусове виселення з рідних земель. У цих нелегких перипетіях ікона знову зникає.

\* \* \*

Довгий час вважали, що митрополит Іларіон вивіз ікону Богородиці Холмської на Захід. Ходили чутки, що радянський уряд, намагаючись знайти ікону, навіть посилав до Івана Огієнка своїх емісарів, проте безрезультатно<sup>1</sup>. Існувала версія, що ікона загинула дорогою на Захід, під час бомбардування. Дійсно, біля Любліна ешелон, в якому їхав митрополит Іларіон, потрапив під бомбардування, внаслідок якого був знищений єдиний зроблений Огієнком примірник перекладу Біблії, загинула частина архіву. Незважаючи на свій примхливий характер, фортуна завжди робить бездоганний вибір – порятувати Чудотворний Образ в цьому вогняному пеклі судилося кузині знаменитого російського письменника Михайла Булгакова — Іларії Булгаковій. Коли почалось бомбардування, ця жінка, ризикуючи життям, винесла ікону з палаючого потяга<sup>2</sup> [38].

---

<sup>1</sup> Ці чутки підтверджуються фразою зі скарги М. Корниловича від 19.01.1957 до обласного прокурора: «Про розшук цих трьох кипарисових дощок, цього уривка з історії Західної Русі, що ледь не загинув у часи церковної руїни в Києві, я 14.11.1949 просив Московського Патріарха і 25.2.1953 Київського Митрополита».

<sup>2</sup> Батько Іларії був викладачем філософії і грецької мови у Духовній і Маріїнській семінаріях у Холмі. Після закінчення початкової школи Іларія їде на навчання до Москви і повертається до Холма лише 1926 року. Сучасники характеризували її як активну і безкомпромісну у судженнях, часто ексцентричну у вчинках. Важко переживши смерть батька 1937 р. і почувавши себе спадкоємицею його духовного та морального заповіту, здійснило «переоцінку цінностей». Відтоді носить тільки чорне вбрання, активність переносить на церковні справи. Після війни залишилась у Холмі, працювала у музичній школі. Подробиці її поїздки у «потязі Огієнка» та порятунку нею ікони, на жаль залишаються невідомими. Померла Іларія Булгакова 4.12.1982 у віці 90 років, ймовірно похована у Грабарці (Польща), у жіночому монастирі, де провела останні роки життя. Див.: *Генріх Радей*. Кузина Булгакова // Ікона Холмської Богородиці : дослідження та матеріали (10-річчю передачі Холмської Чудотворної ікони Богородиці Музею волинської ікони) : наук. зб. — Луцьк, 2010. — С. 99–102.

Впродовж усіх повоєнних років ікона таємно зберігалась в родині Надії Гаврилівни Горлицької (Коробчук), яка мешкала у Луцьку — будучи безпосередньою учасницею тих подій, вона залишила нам свої спогади [39, с. 18–19]. Батько Надії Гаврилівни, митрофорний протоієрей Гавриїл Коробчук служив у Холмській єпархії разом з митрополитом Іларіоном (Огієнком). Коли стало відомо, що ешелон, в якому їхали утікачі, потрапив під бомбардування і далі пересуватися з іконою стало небезпечно, о. Гавриїл Коробчук, який на той час ще залишався у Холмі, посилає у ризиковану подорож свою старшу дочку Любу і псаломщика Богословської церкви Петра Миколайовича Сурікова — вони привозять ікону назад до Холма.

Першого вересня 1945 р., в часі так званої «виміни населенням між Польщею та СРСР», з волі Москви почалось виселення українців з Холмщини. Родина Коробчуків була змушена залишити рідну домівку і переїхати в Україну, куди таємно перевезла ікону. Для холмщаків завжди було очевидним, що ікона Холмської Божої Матері, як найбільша Святиня та символ незалежної України, повинна зберігатись лише в Україні. 1946 року о. Гавриїл Коробчук відправив дочок Любу та Надію до Почаєва, домовитись про передачу ікони у монастир, але Почаївський архімандрит, колишній монах із Грабовця, який добре знав родину Коробчуків, відрадив віддавати її, оскільки був переконаний, що радянська влада конфіскує святиню і відправить її до Москви [39, с. 18–19].

Таким чином, чудотворний образ Холмської Божої Матері більше як півстоліття залишався у родині Коробчуків. Спочатку у старшої сестри Люби в Івано-Франківську, де 1979 р. ікону було «оновлено», тобто записано масляними фарбами поверх оригінального живописного шару. 1996 року Надія Гаврилівна перевезла ікону до Луцька і, за порадою завідувача Луцької картинної галереї Миколи Черенюка, теж холмщак, віддала її для реставраційних робіт реставратору Музею Волинської ікони — Анатолію Квасюку. Єдиною умовою хранительки було повне збереження таємниці...

Події 1996–2000 рр., пов'язані з реставрацією та передачею цього безцінного твору державі Україна, ще нещодавно видавалися незначними та другорядними у порівнянні з явищем віднайдення та порятунку видатної пам'ятки людства. Проте сьогодні вони вже стали історією, набутих і зафіксованих досвідом повернення українському народу його цінностей. Робота над зняттям запису тривала чотири роки. Єдиним і відданим помічником Анатолію Квасюку в нелегкій справі була його дружина Олена Романюк, мистецтвознавець, реставратор Музею Волинської ікони. Протягом усього періоду реставрації велась документація, яка сьогодні складає кілька томів і може слугувати взірцем для фахівців. У серпні 2000 р. перший етап робіт було завершено, і саме тоді холмщакі приходять до висновку про необхідність оприлюднити ікону.

15 вересня 2000 р. у конференційній залі Волинської обласної держадміністрації за участю: Н. Г. Горлицької; директора Волинського обласного краєзнавчого музею А. М. Силока; заступника голови Облдержадміністрації П. В. Онищука; заступника начальника юридичного відділу апарату Облдержадміністрації О. С. Запорожець, яка склала текст договору; начальника відділу у справах національностей, міграції та релігії Облдержадміністрації Г. Я. Гулька; заступника начальника Волинського обласного управління юстиції О. М. Винокурова; заступника начальника Управління культури Облдержадміністрації В. А. Лисюка; голови товариства «Холмщина» Б. М. Самохваленка; члена ради товариства «Холмщина» Й. Г. Струцюка; консультанта заступника голови Облдержадміністрації О. Р. Стельмащук; дочки Н. Г. Горлицької Н. О. Недільської; завідувача реставраційною майстернею Волинського обласного краєзнавчого музею А. І. Квасюка; художника реставратора, мистецтвознавця О. Ф. Романюк; мистецтвознавця, старшого викладача кафедри культурології Волинського держуніверситету імені Лесі Українки О. С. Ремняки відбулась офіційна передача ікони Холмської Божої Матері у власність України. Згідно з договором ікона зберігається лише у Луцьку та без письмової згоди товариства «Холмщина» не може виноситись за межі музею. Експертна довідка, авторами якої є А. І. Квасюк, О. С. Ременяка, О. Ф. Романюк, датована 12.09.2000 і визнана невід'ємною частиною цього договору. Передача ікони відбувалась за сприяння та при підтримці голови Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей України через державний кордон України, академіка О. Ф. Федорука.

З 19-го по 21 вересня 2000 року відбувся Третій світовий конгрес українців Холмщини та Підляшшя, під час якого ікона вперше була виставлена для широкого загалу.

Наприкінці жовтня 2000 р. на запрошення Волинської облдержадміністрації до Музею Волинської ікони прибула спеціальна комісія, очолювана академіком А. С. Міляєвою. До складу комісії входили: доктор хімічних наук Ю. Й. Братушко (Національний науково-дослідний реставраційний центр); реставратор вищої кваліфікації, завідувач відділу експертизи ВМК, старший викладач кафедри реставрації НАОМА В. І. Цитович; рентгенолог кафедри реставрації НАОМА С. Н. Нерезов; завідувач фондами Національного художнього музею України Г. І. Белікова; завідувач кафедри реставрації НАОМА М. Ф. Тітов. На місці було проведено фотографування ікони в інфрачервоній зоні спектра (В. І. Цитович), часткове рентгенографування (С. Н. Нерезов), а також було взято проби фарб на фізико-хімічний аналіз (Ю. Й. Братушко) та деревини на вуглецевий аналіз. Було складено експертну довідку про ідентичність та стан збереження ікони Холмської Божої Матері. Довідка київської комісії

підтвердила висновки, які було зроблено попередньою експертною групою.

«Появи» і «зникнення» Холмського Чудотворного образу Богородиці в період 1915–1945 рр. — часу, найбільш фатального для українського населення Холмщини та Підляшшя, тісно пов'язані з примусовими «переселеннями» самих холмщан. Впродовж зазначених років Чудотворний образ мандрував землями, які опинились під владою більшовиків і лише завдяки відважності кількох людей — вчених, священників, громадських діячів, які ризикували власним життям, вдалось зберегти святиню від знищення.

Кожна епоха залишала на іконі Холмської Божої Матері свій відбиток. З неї здирали ризи, лишаючи пошкодження на живописній поверхні, кріпили на дrevko, щоб винести на поле бою, розбирали на окремі дошки, щоб сховати від войовничих атеїстів, врешті з дикунською турботливістю перемалювати на яскраву та солодкуватку картинку неприйнятний для варварського ока її аристократичний живопис. Проте цей дивовижний зразок східно-християнської іконописної традиції, сповнений аскетичної живописної дисципліни Візантії, крізь яку проглядає емоційна чуттєвість Заходу, цей, за виразом академіка С. С. Аверинцева «художній та духовний еквілібрум, що існує саме посередині між крайнощами Східного не-гуманістичного почуття священного та Західним гуманізмом, здається, має якесь особливе універсальне значення» [40, с. 270].

1. *Пастернак Є.* Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). — Друге вид. — Вінніпер; Торонто, 1989. — С. 67–77.

2. *Д-р Степан Баран.* Холмщина вчора і нині // Краківські вісті. — 1942. — Ч. 3. — 7 січ. — С. 6.

3. Воссоединение униатов (перепечатано из газеты «Русь», 1905, № 150) // Материалы к вопросу об образовании Холмской Губернии, собранные А. З. — Варшава: Тип. АО С. Орггельбранда и сыновей, 1908. — С. 75–84.

4. Небывалое торжество в Холмской Руси // Холмско-Варшавский епархиальный вестник, издаваемый при Холмско-Варшавской Архиерейской кафедре за 1881 год. — № 18. — С. 290.

5. Oliver Thomson *Historia propagandy.* — Warszawa, 1999. — S. 10.

6. Холмско-Варшавский епархиальный вестник, изд. при Холмско-Варшавской Архиерейской кафедре. — 1888. — № 18 (15 сент). — С. 1; *Jzyef Stefanski.* Z Dziejyw Kultu Obrazu Matki Boskiej Che mskiej. — Drukarnia Narodowa Zakl. Bez zaznzczenia roku. — S. 18.

7. *Петро Олійник.* 25 літ тому // Краківські вісті. — 1940. — Ч. 84. — С. 4. У статті подається дещо інша інформація: Холм і цілий Холмський повіт були виселені 18.06.1915.

8. IP НБУВ, ф. X, спр. 17545, арк. 2–3.

9. Там само, арк. 4.

10. Свято Пречистої в Холмі // Краківські вісті. — 1943. — Ч. 225. — 9 жов. — С. 6.

11. *В. П.* 25 літ культурно-освітньої праці на Холмщині («Просвіта», «Рідна Хата», «УОТ»). 1917–1942 // Краківські вісті. — 1942. — Ч. 177. — 12 серп. — С. 5.

12. Холмская Русь : ежедневная народная газета. — 1917. — 8 окт.
13. ІР НБУВ, ф. Х, спр. 17545, арк. 26.
14. Незнані сторінки. Лист Н. Полонської-Василенко до митрополита Іларіона (Огієнка). 1950, грудня 23, Ульм (ФРН). Публікація протоієрея, професора Юрія Мицика // Голос православ'я. — 2000. — № 3.
15. Пречиста вернулася знов до Холма. — Холм : Свята Данилова Гора, 1943. — С. 12.
16. ЦДАГО України, ф. 272 (1–3416), спр. № 146587, арк. 72.
17. Н. Полонська-Василенко. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Том CLXXXIII : Праці історично-філософської секції : зб. на пошану українських учених, знищених більшовицькою Москвою. — Париж ; Чикаго, 1962. — С. 27, 46, 66.
18. ЦДАГО України, ф. 272 (1–3416), спр. 146587, арк. 1.
19. ЦДАГО України, ф. 52955-фп, спр. 146587, арк. 67. Обвинительное заключение по следственному делу № 146587 Корниловича М. И. по ст. 54–10 Украина УССР.
20. ЦДАГО України, ф. 52955-фп. спр. 146587, арк. 79. По обвинению Корниловича Михаила Ивановича по ст. 54–10, ч. 2, УК УССР.
21. ЦДАГО України, спр. 348/118442. По обвинению Голубева Г. Д. Т. 1–3. 66923-фп. справа 1820/3552. По обвинуваченню гр. Юнака Антонія Івановича по ст. 54–10, арк.1.
22. ЦДАГО України, спр. 348/118442. 66923-фп. По обвинению Голубева Г. Д. Т. 1–3.
23. ЦДАГО України, спр. 1820/3552. 9888-фп, арк. 10, 14. Обвинительное заключение по след-делу 1820 по обвинению гр. Юнака Антона Ивановича в совершении преступлений, предусмотренных ст. 54–10, п. 2, УК УССР.
24. Передача Собору в Холмі // Краківські вісті. — 1940. — Ч. 31.
25. Величаве свято в Холмі // Краківські вісті. — 1940. — Ч. 43. — С. 3–6.
26. Як працював комітет у Холмі? // Краківські вісті. — 1940. — Ч. 43. — С. 7.
27. Діловий комітет відновлення Холмського православного Св.-Богородичного собору // Краківські вісті. — 1940. — Ч. 59. — С. 6.
28. Митці-малярі в Холмі // Краківські вісті. — 1940. — Ч. 79. — С. 10.
29. Відновлення Холмського собору // Краківські вісті. — 1940. — Ч. 71. — С. 3–4.
30. М. Тимошко. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження // Митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Життєписи великих українців. — К. : Либідь, 1996. — С. 11.
31. В. Островський. Віднова Холмського собору // Краківські вісті. — 1941. — Ч. 8. — 17 січ.
32. Церковні справи на Холмщині // Краківські вісті. — 1941. — Ч. 15. — 25 січ.
33. О. С. Кучерук. Міський голова Володимир Багазій і Міська управа Києва у 1941–1942 рр. // Київ і кияни : матеріали щорічної наук.-практ. конф. — К. : Кий, 2006. — Вип. 6. — С. 282–294.
34. А. Форотівський. Київ під ворожими окупаціями. — Буенос-Айрес : М. Денисюк, 1952. — С. 75–77.
35. ДАКО, ф. Р-2356, оп. 1, спр. 128.
36. ДАКО, ф. 2412 оп. 1, спр. 29, арк. 28.
37. ДАКО, Ф. Р-2356, спр. 36, арк. 39.

38. Г. Радей. Кузина Булгакова // Ікона Холмської Богородиці... — С. 99–102.
39. Н. Горлицька (Коробчук). Спогади про чудотворну ікону // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть : матеріали VII міжнар. наук. конф. з волинського іконопису. — Луцьк, 2000. — С. 18-19.
40. Аверинцев С. С. Софія-Логос : словник. — К. : Дух і Літера, 2007.

*Оксана РЕМЕНЯКА. Історія порятунку ікони Богородиці Холмської у XIX–XX століттях.*

«Появи» і «зникнення» Холмського Чудотворного образу Богородиці в період 1915 – 1945 рр. – часу найбільш фатального для українського населення Холмщини та Подляшся, тісно пов'язані з примусовими «переселеннями» самих холмщан. Хрестоматійна тема збереження і порятунку пам'яток культури в умовах тектонічних культурних зрушень періоду між двох світових воєн XX ст., де Україні була відведена роль території, за яку вели суперечку Польща і СРСР, набуває цілком нового звучання в контексті сучасного протистояння практично тих самих політичних гравців. На прикладі порятунку лише одного твору, автор намагається осмислити вагу культурного спаду у процесі національного самоусвідомлення.

*Ключові слова:* Холмський Чудотворний образ, населення Холмщини та Подляшся, пам'ятки культури, примусове переселення.

*Оксана РЕМЕНЯКА. История спасения иконы Богородицы Холмской в XIX–XX веках.*

«Появления» и «исчезновения» Холмского Чудотворного образа Богородицы в период 1915 - 1945 гг. – наиболее фатального для украинского населения Холмщины и Подляшья времени, тесно связаны с насильственными «переселениями» самих холмщан. Хрестоматийная тема сохранения и спасения памятников культуры в условиях тектонических культурных сдвигов в промежутке между двумя мировыми войнами XX в., где Украине была отведена роль территории, за которую боролись Польша и СССР, приобретает совершенно новые смыслы в контексте современного противостояния практически тех же политических игроков. На примере спасения только одного произведения, автор пытается осмыслить роль культурного наследия в процессе национального самоосознания.

*Ключевые слова:* Холмский Чудотворный образ, население Холмщины и Подляшья, памятники культуры, принудительное переселение.

*Oksana REMENIAKA, Ph.D. The history of salvation the Icon of the Virgin Mary of Kholm in 19<sup>th</sup>–20<sup>th</sup> century.*

“The emergence” and “the disappearance” of the Icon of the Virgin Mary of Kholm happened in the period between 1915 and 1945 years, it was a period which was fatal for the Ukrainian population of Kholm and Podliashya, it was connected to the forced deportation of the local Ukrainian population. Self-evident theme of conservation of cultural heritage under circumstances of tectonic cultural upheaval in the period between two World Wars in the XX c. had received a new vibration in the context of present-day confrontation of the same political player. At the instance of salvation of the only one masterpiece the author tries to give a meaning to the importance of cultural heritage in the process of national selfawareness.

*Keywords:* the Icon of the Virgin Mary of Kholm, population of Kholm and Podliashya, cultural heritage, forced deportation.